

La dona pagesa, l'oblidada de l'explotació familiar agrària: una aproximació a les comarques gironines

Isabel Salamaña i Serra*

Résumé / Abstract / Resumen / Resum

L'article analyse le rôle de la femme paysanne dans les exploitations agraires familiales de la province de Gérone à partir des informations fournies par le Recensement Agraire de 1982.

Malgré ses lacunes, soulignées dans la première partie de l'article, il constitue la source principale pour connaître et évaluer le travail et le degré d'occupation des différents membres de l'exploitation agricole familiale. L'étude met en évidence le poids des normes «culturelles» dans la marginalisation professionnelle de la femme paysanne mais aussi le rôle important de celle-ci dans le travail agricole et, tout spécialement, dans le cas des exploitations les plus dynamiques de la campagne de Gérone.

* * *

The 1982 Agrarian Census is used as the basis of a study of the role of farm wives in family farms in the province of Girona. In spite of the shortcomings of the Agrarian Census, outlined in the first part of the article, this census is the most reliable and detailed source available to identify and evaluate the specific role and share of work of the different members on a family farm.

The study clearly demonstrates, on the one hand, the deep-rooted «cultural» pattern of professional discrimination of farm wives, and, on the other hand, their important role in agriculture, especially in the most dynamic farm units in Girona.

* * *

* Departament de Geografia, Estudi General de Girona.

A partir del Censo Agrario de 1982 se analiza el lugar que ocupa la mujer campesina en las explotaciones agrarias familiares de la provincia de Gerona. A pesar de las limitaciones del Censo Agrario, que se exponen en la primera parte del artículo, este censo es la principal fuente disponible para conocer y poder evaluar el trabajo y el grado de ocupación de los distintos miembros de la familia en las explotaciones agrarias familiares.

El estudio pone de manifiesto el peso de la «pauta cultural» en la marginación profesional de la mujer campesina, así como el importante papel que ésta tiene en el trabajo agrícola y, especialmente, en las explotaciones más dinámicas del campo gerundense.

* * *

A partir del Cens Agrari de 1982 s'analitza el lloc que ocupa la dona pagesa dins les explotacions agràries familiars de la província de Girona. Tot i les limitacions del Cens Agrari, posades de manifest en la primera part de l'article, aquest cens és la principal font disponible per conèixer i poder avaluar el treball i el grau d'ocupació dels diferents membres dins les explotacions agràries familiars.

L'estudi posa de manifest el pes de la norma «cultural» en la marginació professional de la dona pagesa, com també l'important paper que juga aquesta en el treball agrícola i, en especial, en les explotacions més dinàmiques del camp gironí.

INTRODUCCIÓ

Centrant-nos en la bibliografia de conjunt d'obres catalanes que s'ocupen de l'anàlisi global del sector agrari, s'observa una gran coincidència a afirmar que la base de l'estructura agrària la constitueix, al nostre país, l'explotació familiar, caracteritzada per una extraordinària capacitat de resistència i adaptació a les noves situacions, evolució i adaptació no exempta, en molts casos, de sacrifici i de costos econòmics i socials molt elevats (Checci i Peix, 1979; Fundació CEP, 1980; Benelbas, 1981; Bacaria, 1982; Checci, 1984; El Campo, 1984). En termes generals, els diferents autors argumenten que l'explotació familiar agrària s'estructura amb l'objecte d'ajustar-se al grau òptim d'ocupació de la força de treball familiar (Checci i Peix, 1979). I coincideixen a assenyalar que l'ús de maquinària no és substitutiu del factor treball, sinó que és complementari, de manera que en augmentar les dotacions de maquinària no disminueixen les de treball (Fundació CEP, 1980; Benelbas, 1981; Bacaria, 1982). La tecnificació ha permès guanyar temps de treball disponible

i desenvolupar activitats paral·leles que permeten complementar el nivell d'ingressos de la terra (bàsicament ramaderia i la pràctica de l'agricultura a temps parcial) (Pes, 1982). En resum, el conjunt d'aportacions afirmen que el model d'agricultura familiar es mostra com una estructura òptima per al desenvolupament del nostre sector agrari. No obstant això, el que no queda clar en cap d'aquests treballs és com es computa el treball familiar. En general, l'anàlisi es fa a partir de «models teòrics», que tenen per objecte conèixer la viabilitat de les explotacions familiars catalanes en relació amb la possible població agrària òptima. No és pas la nostra intenció qüestionar o jutjar aquestes investigacions; ara, la qüestió és: si realment el model català és «familiar», no s'haurien de considerar tots els membres de la família que aporten treball? ¿No s'ha escrit que el treball del camp és difícil que el faci un home sol, per la seva elevada complexitat? (Checci i Peix, 1979, p. 76) ¿No hi té un lloc la dona, i en particular l'esposa del pagès? Computar el treball real de cada membre de la família ajudaria a explicar-nos les variades formes d'adaptació de les explotacions familiars dins l'agricultura moderna i a situar adequadament la dona dins el procés de treball.

L'objecte d'aquest article és indagar on i com és possible situar la dona dins les explotacions familiars agràries. El marc territorial de referència és la província de Girona i la font bàsica d'informació és el Cens Agrari de 1982. L'únic propòsit d'aquest assaig és el d'acostar-nos a conèixer el «lloc de les pageses» en l'espai escollit.

NOTA METODOLÒGICA

La principal font disponible per conèixer el lloc de les dones en les explotacions agràries és el Cens Agrari de 1982. Tot i les limitacions d'aquesta documentació, que han estat posades de manifest per diferents investigacions (Etzezarreta, 1985; Garcia-Ramon, 1989; Solsona, 1989), és l'única font que té com a unitat d'informació bàsica l'explotació agrària i que recull com a treball tota aquella activitat humana que contribueix als resultats econòmics d'aquesta. Tanmateix, és l'única informació que permet indagar el grau d'ocupació de la població segons la grandària de les explotacions i per sexes (Caillavet, 1988; Solsona, 1989).

Abans d'entrar en l'objecte d'estudi, ens sembla d'interès presentar els criteris metodològics de què parteix el Cens Agrari, criteris sobre els quals farem una breu reflexió. Aquesta petita introducció pot ajudar-nos a aclarir concep-

tes importants sobre el que, a efectes censals, s'entén per explotació agrària, titular d'explotació i població activa agrària.

Altrament, i per restablir o fer més explícit el sentit de les xifres recollides en el Cens Agrari, contrastarem la informació numèrica amb l'aportació verbal recollida a partir de diverses converses informals amb diferents organismes oficials indirectament relacionats amb la confecció del Cens Agrari, en especial la Cambra Agrària Provincial de Girona. Aquesta entitat, si bé va participar en les enquestes-entrevistes del Cens de 1982 i anteriors, no ha participat de manera directa en el darrer Cens, el de 1989 (inèdit); ara, sí que ho han fet persones vinculades a aquesta entitat i això ha possibilitat que poguéssim entrevistar-nos amb alguns agents censals. D'aquesta manera vam concertar una entrevista informal amb dues agents censals que han participat en l'elaboració del nou cens agrari (en concret, una noia del Gironès i una del Baix Empordà). Les seves opinions, òbviament subjectives i segurament no extrapolables a altres àmbits territorials, són útils ja que ajuden a interpretar algunes variables. La informació d'aquestes persones i entitats s'ha de valorar evidentment com a indicativa.

La definició d'explotació agrària

El Cens Agrari defineix com a explotació agrària «la unitat tècnico-econòmica de la qual s'obtenen productes agraris generalment per l'ús d'una mateixa mà d'obra i d'uns mateixos mitjans de producció [...] Una explotació agrària es considera, a efectes censals, situada en el municipi on es concentra la major part de la terra, i en cas de dubte, on radiqui l'edificació única o principal de l'explotació». És important partir d'aquesta definició perquè, com comentarem, només és possible identificar un titular per explotació; la resta de membres són classificats segons la relació de parentiu amb l'empresari. Així, i en la suposició que l'home i la dona hagin aportat terres separatament a partir del matrimoni, que les hagin adquirit conjuntament i ambdós en siguin legalment els propietaris, que siguin coexplotadors o que aquesta condició es doni entre pare-fill, pare-filla, mare-fill, mare-filla o qualsevol altre tipus de relació de parentiu, tot aquest patrimoni familiar constituirà una sola explotació.

La definició de titular d'explotació

«La condició d'empresari de l'explotació s'adquireix quan un titular o un dels titulars n'assumeix la gestió personal i directa i també el risc». És a dir, no hi ha una relació directa entre els béns o drets civils que els diferents membres

de la família tenen sobre el patrimoni i la de ser-ne titular a efectes censals. El conjunt de terres que formen l'explotació poden ser en propietat, arrendament, en parceria, o en qualsevol altre títol, i, com hem dit, han de pertànyer a qualsevol persona que visqui a l'explotació i que tingui amb els altres membres vincles de parentiu; ara, només un d'ells n'assumeix, a efectes censals, la responsabilitat. Aquest criteri és extraordinàriament confós i difícil de diferenciar fins i tot per la família mateixa en un espai on s'articulen dos tipus de relació, familiar i de treball, relació que, com ha escrit Barthez (1982), fa d'una família una empresa i de l'empresa una família. L'única condició és que el/la responsable sigui agricultor/a de professió, activitat que, com se sap, no està sotmesa a l'adquisició d'una formació reglada i, a més, és quasi exclusivament una professió «hereditària» (Remy, 1987; Lagrave, 1987; Berlan, 1989).

Seguint aquest raonament, sembla que, en l'estadística, queda a lliure elecció per part de la família el dret d'adjudicar aquesta titularitat. Per «norma», i pel pes de la tradició del dret civil català sobre la transmissió patrimonial, es prioritza l'adjudicació a l'home (prioritat que com han assenyalat distintes investigacions no és exclusiva de Catalunya), però la pauta o jerarquia familiar és molt diversa: és prioritari l'espòs sobre l'esposa; el pare sobre el fill i el fill sobre la mare. No obstant això, la casuística familiar pot tenir altres pautes.

El nostre interès per indagar aquesta qüestió ens va conduir a les «informants» per tal d'esbrinar, d'una banda, com s'obtenia la llista dels titulars d'explotació, i, d'una altra, com s'atribuïa aquesta condició. La llista que ha servit de base per censar els titulars en el Cens Agrari de 1989 (inèdit) ha estat el nom dels titulars que figuraven en el darrer Cens Agrari (1982). Altrament, sembla que per realitzar el cens de 1982 es procedí de la mateixa manera, és a dir, a partir de la llista de titulars de l'any 1972. El que sembla difícil de conèixer és d'on va sortir la primera llista del primer Cens Agrari (1962)¹. Segons les informants, a partir d'aquesta documentació les Cambres Agràries Locals fan unes rectificacions prèvies i els agents censals fan les modificacions oportunes segons que declarin les persones que acudeixen a l'entrevista-enquesta.

Pel canvi de nom d'un titular d'explotació no hi ha cap tipus de requeriment. El nou cap d'explotació no forçosament ha de disfrutar-ne el dret real (legal) de l'explotació. Les agents censals coincideixen a explicar que quan una explotació és conreada i treballada permanentment (explotacions on s'han fet inversions importants) és freqüent que els avis (i més en el cas de

1. Segons un informant de la Cambra Agrària Provincial de Girona que participà en la confecció del Cens Agrari de 1962, dues van ser les llistes bàsiques en aquell moment: la de la Contribució Rústica i Pecuària i la llista dels «cupos» de gas-oil.

dones vídues que gaudeixen de l'usdefruit) cedeixin la titularitat a efectes censals al fill. Si una explotació és important, en el sentit que és econòmicament viable, és freqüent que, tot i ser la dona la titular legal (la pubilla de la casa), renunciï a favor del seu marit, que n'ostentarà la titularitat «social».

Segons les nostres informants, hi ha algunes excepcions:

a) Explotaciones petites, generalment sense terra de cultiu, propietat de la dona. Aquesta conserva la titularitat a efectes censals (de manera més excepcional, sembla que això passa també en explotacions de dimensió gran).

b) Home jubilat titular d'una explotació petita, en situació de difícil continuïtat per part dels hereus, i que juntament amb l'esposa continuen treballant en l'explotació. Si la dona no és jubilada i cotitza a la SSA i els productes que n'obtenen van destinats a la venda a partir de cooperatives o comerciants, la dona n'assumeix la titularitat per qüestions fiscals.

c) Dones vídues amb explotacions petites, de difícil continuïtat, es declaren titulars d'explotació.

La definició de treball en les explotacions agràries

A efectes censals, s'entén per treball en l'explotació «tota aquella activitat humana que contribueixi als resultats econòmics d'aquesta». Dos són els grans grups de treballadors que es distingeixen en el cens: *assalariat* (fix o eventual), persona que presta treball a l'explotació a canvi d'una contraprestació en forma de salari; *no assalariat*, aquell que es presta en l'explotació sense percebre una contraprestació en forma de salari (inclou totes les persones que durant la campanya han aportat treball, és a dir, inclou l'empresari com a persona física i la seva família)².

Certament, i com ja han apuntat distintes investigacions, l'aportació de treball dels familiars del cap d'explotació és definida en termes de parentiu (esposa, mare, fill, filla, etc.), i no és possible censar-se en termes professionals (agricultor/a, co-explotador/a, etc.). A més, a l'hora de presentar els resultats, el cens anomena genèricament tots els membres de la família (a excepció del titular) com «ajuda familiar» (Barthez, 1982; Lagrave, 1987; Garcia Ramon i Cànoves, 1988, 1989; Garcia Ramon, 1990). El Cens Agrari recull per a tots els membres de la família la mateixa informació: sexe, edat, activitat principal, nombre de jornades, etc. Així, i malgrat les dificultats de treballar aquestes variables a causa del resum i les agrupacions que l'INE fa en la publi-

2. En aquest treball, i en ser el nostre objectiu estudiar l'aportació de treball de les dones en l'explotació familiar agrària, només farem referència al treball *no assalariat*.

cació dels resultats (a més de pràctiques «subjectives» que, com explicarem més endavant, infravaloren el treball real femení), hem d'entendre que la prestació de treball recollida en el cens de la mal anomenada «ajuda familiar» és una activitat productiva sense contrapartida monetària, perquè aquesta és la norma peculiar en la relació familiar. Per definició, el treball en l'explotació familiar és gratuït, tant el del titular com el del conjunt de membres de la família. El producte del treball, que en el sector industrial es considera salari, en la família esdevé ingrés (Barthez, 1982).

L'APORTACIÓ DE TREBALL EN LES EXPLOTACIONS AGRÀRIES DE GIRONA

Distribució dels/les titulars segons la grandària de l'explotació

Del total d'explotacions censades en el conjunt provincial l'any 1982, un 86% és sota la titularitat d'homes i només el 14% dels caps d'explotació són dones (vegeu la Taula I). Un fet destacable és que només un 14% de les explotacions dirigides per homes no tenen SAU (Superfície Agrària Útil); contràriament, aquest percentatge és, en el cas de les dones, del 35%. Altrament, un 19% de les explotacions a mans d'homes de més de 65 anys no tenen SAU, percentatge que, per a les dones, s'eleva al 43%. Aquestes dades confirmen en part l'observació esmentada en l'apartat anterior: en les explotacions que no tenen terra de cultiu, si el domini civil és de la dona, aquesta en conserva la titularitat. La que no pot ser contrastada és la grandària d'aquesta explotació, perquè el cens no recull aquesta informació.

És important d'adonar-se que el 22% de les explotacions amb SAU, els titulars de les quals són homes, són dirigides per empresaris de més de 65 anys, i el 12,4% d'aquestes són menors de tres hectàrees. Les dones de més de 65 anys reuneixen el 30,5% de les explotacions portades per empresàries, i és important de ressaltar que el 21% són menors de tres hectàrees, amb una tendència creixent cap a explotacions d'una hectàrea.

El volum més important d'explotacions és reunit pels titulars d'edats entre 25 i 64 anys, amb un lleuger increment, sobretot en els homes, en les edats de 25 a 54 anys. No obstant això, l'anàlisi per sexe dels titulars i segons la grandària de les explotacions, ens mostra que hi ha una distribució molt desigual de la possessió. Si bé és en aquest grup d'edats on la dona té més presència, en termes relatius, en les explotacions més grans, el seu pes es concentra de manera clara en les explotacions menors de tres hectàrees. Per contra, els homes presenten un clar domini de les explotacions de 5 a 20 hectàrees. Hem

TAULA I

Treball no assalariat: Nombre d'empresaris/àries

	Total		Homes		Dones			
Empresaris/àries	19066		16379		2687			
%			85,90		14,10			
Amb SAU	15799		14060		1739			
%			88,80		64,70			
	Homes				Dones			
Edat	-25	25-54	55-64	+65	-25	25-54	55-64	+65
%	,44	45,50	31,80	22,20	,40	36,30	32,70	30,50
Grandària de l'explotació								
0,1 a 1	,30	6	5,30	6	,11	9,20	10,60	12,10
1,1 a. 3	,06	7,70	6,80	6,40	,11	11,80	12,40	9,20
3,1 a 5	,08	5,80	4,90	3	,06	5,90	5,11	3,30
5,1 a 20	,22	19,20	11,80	5,40	,11	7,80	5,70	4,70
21,5 a 50	,40	5,60	2,40	1,20	-	1,40	,90	,80
50,1 a 100	0	,90	,40	,20	-	,20	,11	,20
+ 100	0	,20	,10	,06	-	,11	,11	-

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

d'esmentar que és aquesta grandària d'explotacions la de més freqüència en el conjunt de terres de Girona.

Cal fer notar, finalment, que els caps d'explotacions menors de 25 anys, d'ambdós sexes, tenen una presència molt baixa. Això no obstant, els homes gaudeixen d'una distribució d'explotacions, segons la grandària, més equitativa que les dones.

En resum, les dades ens informen de la clara marginació de les dones com a cap d'explotació. Com he pogut observar, és en les explotacions petites on la dona, sota qualsevol títol de domini, conserva o té la titularitat censal. Podríem avançar, sense que aquesta sigui una afirmació comprovada, que les dones conserven, com dèiem abans, la titularitat en empreses poc viables, explotacions amb un elevat percentatge d'agricultura a temps parcial o marginal i amb successió poc assegurada. El que sí sembla comprovat és que la norma cultural del dret civil català ha estat menys estricta en les explotacions més residuals (Barrera, 1990).

Distribució del treball familiar segons la grandària de les explotacions

En la Taula II hem distribuït les ajudes familiars segons sexe i grandària d'explotació. L'element més important que cal destacar és la major presència de dones sobre homes (un 59% i un 41%, respectivament) i que, percentualment, la dona té més presència en les explotacions amb SAU. Igualment, les dades d'aportació de treball familiar ens indiquen una important presència de pagesos/es en les explotacions de 5 a 20 ha, contribució que globalment és més elevada entre la població femenina que la masculina.

Valorant les dades estadístiques segons el percentatge d'ocupació per estrats d'explotació, la distribució pot classificar-se de la manera següent:

a) Les dones –segurament la majoria esposes de pagesos– tenen una clara participació en les explotacions de 5 a 20 ha. Si la freqüència d'un tipus d'explotació, com hem apuntat en l'apartat anterior, és símptoma de la seva viabi-

TAULA II

Treball no assalariat: Família de l'empresari/ària

	Total		Homes		Dones			
N. Person.	12056		4944		7112			
%			41		59			
Amb SAU	11809		4814		6995			
%			97		98			
	Homes				Dones			
Edat	-25	25-54	55-64	+65	-25	25-54	55-64	+65
%	27	51,40	10,50	10,90	4,50	58	26,80	10,60
Grandària de l'explotació								
0,1 a 1	1,01	5,10	1,50	1,60	,20	3,40	2,50	1,30
1,1 a 3	2,60	8,10	2,30	1,60	,50	6,80	4,90	2,40
3,1 a 5	2,50	7,10	1,50	1,20	,60	7,01	4,60	1,60
5,1 a 20	13,60	22,20	3,60	4,50	2,30	30,20	11,40	4,10
21,5 a 50	5,80	7,30	1,40	1,70	,80	9,10	3,10	1,01
50,1 a 100	1,10	1,01	,10	,20	,10	1,10	,20	,10
+ 100	,30	,40	,02	,04	,05	,20	,03	,01

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

litat, hem de fer notar que les pageses participen en les explotacions més dinàmiques del camp gironí.

b) Cal destacar que, si bé l'aportació dels homes és també important en aquesta grandària d'explotacions, el comportament per edats d'ambdós sexes difereix considerablement:

– La població masculina presenta els màxims entre menys de 25 anys i de 25 a 54 anys. Les xifres ens suggereixen que els pares no renuncien a la titularitat fins a una edat avançada a favor dels fills, conclusió que queda corroborada si contrastem aquesta informació amb la Taula I (que fa referència a l'edat dels titulars segons la grandària de les explotacions). Altrament, la major presència d'homes joves (menors de 25 anys) en aquest estrat (de 5 a 20 ha) fa pensar en una certa viabilitat i continuïtat d'aquestes explotacions.

– La punta màxima de participació de la dona és en les edats de 25 a 54 anys, amb una relativa presència entre 55 i 64 anys. La participació és molt baixa entre les menors de 25 anys i també percentualment minvada a partir dels 65 anys. Aquestes dades ens posen en relleu la importància de les esposes en les explotacions, i també que les dones arriben a l'explotació a partir del matrimoni³. La baixa presència de noies joves ens porta a pensar que l'«heretabilitat» professional de l'ofici de pagès reserva al fill l'accés a cap d'explotació, i exclou les filles d'aquestes tasques professionals, tendència que es veu reforçada per la desvalorització social de la professió de pagesa (Berlan, 1989). Pel que fa a la baixa participació de treball familiar de la població de més de 65 anys, tendència que s'observa en ambdós sexes, s'explica segurament per la seva elevada presència com a caps d'explotació d'empreses marginals amb difícil successió; això fa que aquesta població, i en especial les dones, perdin percentualment importància com a ajuda familiar.

Si la nostra aproximació és certa, la conclusió d'aquesta breu anàlisi és que l'esposa, igualment com el marit, té un lloc professional de rellevant importància en les explotacions econòmicament més viables del sector agrari gironí.

3. Vegeu sobre aquest tema, entre altres: Barthez, A. (1982), *Famille, Travail et Agriculture*, Ed. Economica, París; Sander, W. (1985), «Farm Women and Marriage», *Oxford Agrarian Studies*, vol. 14, p. 114-127; Gourgeau i Lelievre, E. (1986), «Nuptialité et agriculture», *Population*, núm. 2, p. 303-326.

Grau d'ocupació de la població en les explotacions familiars agràries

Per obtenir una millor informació sobre el grau d'ocupació en les explotacions familiars agràries del camp gironí, hem considerat d'interès valorar l'aportació de treball segons la dedicació del titular i de la seva família.

El primer problema que cal comentar és que, aquesta informació, el Cens Agrari no la recull per sexes, ja que només presenta separatament la dedicació principal del conjunt de titulars i la de les ajudes familiars. No cal dir que les valoracions s'han de mesurar amb certa prudència.

En les Taules III y IV es recull la dedicació principal del titular i la de l'ajuda familiar, i en les Taules VI i VII, les jornades treballades per ambdós col·lectius. En aquestes darreres taules i en la columna tercera i sisena hem estimat «l'aportació de treball teòric», és a dir, el nombre d'actius que hipotèticament estarien ocupats si considerem que cada persona treballa 300 jornades quan l'activitat és a temps complet i 150 jornades si l'activitat és a temps parcial⁴.

La confrontació del nombre d'actius teòrics segons jornades declarades en el Cens i el nombre d'actius que s'hi recullen ens permet d'aproximar-nos al grau de subocupació en el sector. En la nostra opinió, aquesta documentació és de gran interès, ja que sovint s'atribueix un elevat grau de subocupació a l'aportació de treball agrícola de les dones.

Un primer advertiment que cal fer, sempre segons la base estadística, és que en el camp gironí hi ha un percentatge molt elevat d'agricultura a temps parcial. En la Taula V podem comprovar que el 45% dels titulars i el 53% de les ajudes familiars són, segons el Cens, ocupades a temps parcial en l'explotació.

És lògic de pensar que l'aportació de treball és directament proporcional a la dimensió de les explotacions, és a dir, com més quantitat de SAU reuneix una explotació més aportació de treball rep. Aquesta és la tendència que marca l'estadística per al conjunt de comarques de Girona. De totes maneres, aquesta és una afirmació discutible, ja que si bé en el cas del conjunt gironí sembla força clar (a causa del nombre important d'explotacions dedicades al vacú de llet, especialització que per ser viable ha d'anar acompanyada de terra de cultiu), no és així per a explotacions petites especialitzades en cultiu d'horta i en fruita de regadiu, per citar alguns exemples. Està comprovat que la proliferació d'integració vertical ha permès la ràpida expansió de la producció ra-

4. Aquestes són les jornades teòriques de les quals el Cens parteix per considerar activitat a temps complet o activitat a temps parcial.

TAULA III

Treball no assalariat: Dedicació principal de l'empresari/ària

Grandària de l'explotació amb SAU	Explotació		Activitat fora de l'explotació				Altres activitats		Total empresaris/àries
	pròpia	%	Agrària	%	No agrària	%	activitats	%	
Total	8645		505		3639		3010		15729
0,1 a 1	541	18,01	163	5,40	1263	42,10	1035	34,50	3002
1,1 a 3	1262	36,01	147	4,20	1151	32,80	948	27,01	3508
3,1 a 5	1246	57,01	78	3,50	488	22,40	370	17,01	2182
5,1 a 20	4232	77,01	100	1,80	610	11,10	531	9,70	5473
21,5 a 50	1156	84,80	12	,90	92	6,70	103	7,50	1363
50,1 a 100	166	77,20	3	1,40	28	13,01	18	8,30	215
+ 100	42	76,36	2	3,60	6	10,90	5	9,90	55

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

TAULA IV

Treball no assalariat: Dedicació principal de la família de l'empresari/ària

Grandària de l'explotació amb SAU	Explotació		Activitat fora de l'explotació				Altres activitats		Total empresaris/àries
	pròpia	%	Agrària	%	No agrària	%	activitats	%	
Total	5986	50,70	252	2,10	1843	15,60	3728	31,60	11809
0,1 a 1	166	17,01	34	3,40	363	37,01	412	42,01	975
1,1 a 3	582	33,50	49	2,80	465	26,80	639	36,80	1735
3,1 a 5	657	42,20	35	2,20	303	19,50	561	36,01	1556
5,1 a 20	3161	57,70	117	2,10	623	11,40	1580	29,01	5481
21,5 a 50	1211	68,60	16	,90	73	4,10	463	26,30	1763
50,1 a 100	166	69,70	0	0	11	4,60	61	25,60	238
+ 100	43	70,01	1	1,60	5	8,20	12	19,60	61

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

TAULA V

Dedicació a l'explotació

Grandària de l'explotació	Empresari/ària			Familiars		
	ATC	ATP	ATM	ATC	ATP	ATM
0,1 a 1	10,60	80,50	8,90	7,20	82,50	10,30
1,1 a 3	23,01	63,20	13,80	20,50	74,90	4,60
3,1 a 5	35,01	42,40	22,60	23,60	61,40	15,01
5,1 a 20	49,01	23,60	27,40	33,70	57,80	8,50
21,5 a 50	57,01	16,10	26,90	40,60	36,01	23,40
50,1 a 100	52,01	21,80	26,20	42,40	32,01	25,60
+ 100	51,01	20,01	29,01	54,10	28,01	17,90
Total	34,70	45,10	20,20	29,60	52,90	17,50

ATC, a temps complet. ATP, a temps parcial. ATM, a temps mixt.

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

TAULA VI

Treball no assalariat: Jornades de l'empresari/ària

Grandària de l'explotació	Jornades completes				Jornades a temps parcial			
	Nre. empres. (1)	Nre. jornades	Nre. empres. teòrics (2)	(3)	Nre. empres. (1)	Nre. jornades	Nre. empres. teòrics (2)	(3)
0,1 a 1	319	52	173,33	-45,66	2418	208	1386,67	-42,65
1,1 a 3	807	186	620,01	-23,17	2220	231	1540,01	-30,63
3,1 a 5	764	195	650,01	-14,92	926	109	726,67	-21,53
5,1 a 20	2678	747	2490,01	-7,02	1291	163	1086,67	-15,83
21,5 a 50	774	221	736,67	-4,82	215	20	133,33	-37,98
50,1 a 100	113	32	106,67	-5,60	47	4	26,67	-43,26
+ 100	28	7	23,33	-16,76	11	1	6,67	-39,39
Total	5483	1440	4800,01	-12,46	7128	736	4906,67	-31,16

(2) Nre. d'empresaris/àries estimats segons el nre. de jornades declarades.

(3) = $(2-1)/1*100$ = Grau d'ocupació teòrica.

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

TAULA VII

Treball no assalariat: Jornades de la família de l'empresari/ària

Grandària de l'explotació	Jornades completes				Jornades a temps parcial			
	Nre. empres. (1)	Nre. jornades	Nre. empres. teòrics (2) (3)		Nre. empres. (1)	Nre. jornades	Nre. empres. teòrics (2) (3)	
0,1 a 1	70	14	46,67	-33,33	804	72	480,01	-40,30
1,1 a 3	356	84	280,01	-21,35	1199	150	1000,01	-16,60
3,1 a 5	367	93	310,01	-15,53	955	133	886,67	-7,16
5,1 a 20	1851	489	1630,01	-11,94	2657	389	2593,33	1,03
21,5 a 50	716	197	656,67	-8,29	633	103	686,67	8,48
50,1 a 100	101	29	96,67	-4,29	76	12	80,01	5,26
+ 100	33	8	26,67	-19,19	17	2	13,33	-21,57
Total	3494	914	3046,67	-12,80	6251	861	5740,01	-8,17

(2) Nre. de familiars estimats segons el nre. de jornades declarades.

(3) = $(2-1)/1 \cdot 100$ = Grau d'ocupació teòrica.

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1982.

madera, la qual ha mantingut moltes explotacions en funcionament gràcies, al mateix temps, a l'augment del VAB per cada UTH (Unitat Tècnica Home) i a l'ocupació de treball familiar al llarg de la campanya (Checchi, 1984, p. 91).

Segons les estadístiques, i com era d'esperar, és en les explotacions petites on el percentatge d'explotacions a temps parcial és extraordinàriament elevat. És difícil treure conclusions sense fer un treball de camp acurat. Segons la investigació dirigida per Miren Etxezarreta, aquesta és la tendència dominant en el conjunt espanyol, i es tracta d'horts familiars, o reserves de terres, que es mantenen per raons patrimonials. Segons l'opinió de l'autora, és difícil poder-les considerar com a explotacions agràries, en el sentit d'unitats dedicades a la producció de mercaderies (Etxezarreta, 1985, p. 147). Com hem dit, és difícil treure'n conclusions per al camp gironí, ja que, com han demostrat alguns treballs, en les comarques gironines més litorals hi ha explotacions amb molt poca terra dedicades a horta i a fruita de regadiu, activitats que es complementen, especialment la darrera, amb ramaderia monogàstrica, bàsicament porcs (Cals, 1984 i 1987). Cal, doncs, com abans hem esmentat, valorar amb prudència la grandària de les explotacions.

Tanmateix, és molt probable que sigui en aquestes explotacions on hi ha un

domini d'agricultura a temps parcial, però és important de repassar les Taules III i IV i contrastar-les amb les Taules VI i VII. La lectura conjunta d'aquestes taules ens informa que no sembla que es tracti tant d'agricultura a temps parcial com d'agricultura residual (o subocupació). En efecte, només el 37,1% dels titulars i el 30,5% de les ajudes d'explotacions menors de 3 ha tenen una ocupació fora de l'agricultura; la resta de població declara treballar en l'agricultura o trobar-se en altres situacions.

L'elevat percentatge de persones que declaren trobar-se en una altra situació fa pensar que hi ha, d'una banda, un nombre elevat de jubilats i, d'una altra, un nombre important de dones que, com a primera ocupació, declaren ser mestresses de la llar. En l'apartat anterior dèiem que les dones que són titulars ho són preferentment d'explotacions petites (considerant només el conjunt d'explotacions dirigides per dones). Convé advertir, però, que si sumem la totalitat d'explotacions d'aquesta grandària, el percentatge a mans d'homes és extraordinàriament elevat: un 83% de les explotacions menors de 3 ha són dirigides per homes caps d'explotació, i un 17% per dones. Considerant el baix nombre de jornades aportades tant a temps complet com a temps parcial en aquestes explotacions, i el relatiu nombre de persones que declaren no estar ocupades en cap activitat no agrària, la nostra conclusió és que es tracta més de subocupació que d'agricultura a temps parcial. Aquesta subocupació, real o teòrica, si considerem l'observació que hem esmentat, afecta tant homes com dones, és a dir, quan una explotació és marginal (quasi de subsistència) ho és per a tota la família⁵.

Retornant a les taules abans esmentades, i ara per a les explotacions teòricament més viables dins el camp gironí, les de 5 a 20 ha, s'observa:

a) En aquestes explotacions només un 11% dels titulars i un 11,4% de les ajudes diuen tenir una activitat fora de l'agricultura. Creiem que aquesta informació és realment interessant.

b) El nombre de població teòrica estimada a partir de les jornades declarades s'aproxima de manera important a la població censada.

És necessari recordar que és en aquest estrat d'explotacions on es localitza el major nombre d'ajuda familiar. Ara, l'element important que cal destacar

5. La subocupació s'ha d'entendre en relació amb el treball destinat a la producció de mercaderies; ara, és segurament en aquestes explotacions on hi ha una autoexplotació del factor treball més elevada per la seva condició de producció per a l'autoconsum (producció per a l'estalvi familiar).

és el pes d'ocupació femenina en aquestes explotacions: un 61% de dones sobre un 39% dels homes. A més, i si considerem que hi ha un 36% de població que declara trobar-se en altres situacions i només un 9% té més de 65 anys, és clar que hi ha el major nombre d'esposes agricultores.

Altrament, i repassant la Taula VII sobre dedicació a l'explotació segons jornades, veiem que en aquest estrat d'explotacions hi ha un percentatge molt elevat d'ajudes familiars classificat en el cens com a agricultura a temps parcial. Per un altre costat, i segons la població teòrica estimada, les jornades s'aproximen molt a la real declarada, informació que demostra que en aquestes explotacions hi ha un nivell molt baix de subocupació. Ara, l'elevat nombre de persones ocupades a temps parcial fa pensar en una clara infravaloració del treball femení. Tanmateix, i com han observat algunes investigacions, hi ha una certa incoherència estadística entre el nombre de dones censades i el nombre de jornades. Aquesta baixa d'activitat apunta cap a una elevada discontinuïtat del treball femení (Calatrava, 1987; García Ramon, 1989).

Una de les preguntes que vam fer a les informants era si hi havia alguna pauta a l'hora de declarar el treball de la dona. Hem d'apuntar, també, com han observat altres estudis, que majoritàriament, i a causa de l'elevat nombre d'homes caps d'explotació, les estimacions sobre l'aportació del treball de les esposes són declarades pels marits (Solsona, 1989). En resum, aquestes van ser les respostes de les informants:

Bé, com que el cens en l'apartat d'altres activitats especifica si són mestresses de casa, doncs, aquesta era una pregunta que feia [...] home, la dona té unes certes obligacions, no? (Informant del Baix Empordà).

Jo apuntava el que em deien; sovint era difícil per a l'home contestar, diuen que ells hi són sempre, que per als pagesos no hi ha horari. Bé, la veritat és que no m'hi vaig fixar gaire en això. De totes maneres, un comentari que feien era que la dona també paga la SSA i crec que per a aquestes apuntaven més hores... no ho sé massa. El que sí que era molt clar era que si la dona treballava fora de l'explotació deien que no hi feia res, que ella no en volia saber res de l'explotació (Informant del Gironès).

D'aquestes aportacions, dues conclusions (subjectives, òbviament) semblen clares: l'home, com a explotador principal que s'autocensa, es veu «obligat» socialment a atribuir-se més hores, i infravalora, així, el treball de l'esposa. D'altra banda, i almenys per a la informant del Baix Empordà, és clar que les dones tenen unes obligacions a la llar; «involuntàriament» l'agent censal rectificava l'aportació de treball femení.

CONSIDERACIONS FINALS

Com hem intentat de destacar en aquestes pàgines, és possible, malgrat totes les traves de l'estadística, fer «visible» el treball productiu de les dones en l'explotació familiar agrària. Així doncs, l'estudi s'ha centrat a posar en relleu que la dona té un lloc important dins el treball agrícola del conjunt de les comarques gironines. Hem apuntat el grau de dificultat que ofereixen les estadístiques i que ens ha obligat a fer en part, per algunes variables, abstraccions segurament molt objectables.

Al llarg d'aquest article hem pretès sobretot d'explicar la situació de la dona pagesa, més que buscar les causes d'aquesta situació. De l'exposició, creiem que és possible destacar-ne les conclusions següents:

No és possible, a partir del Cens Agrari, conèixer l'estructura de domini real sobre la terra. El dret català basat en la institució de l'hereu, les pautes del qual han estat seguides —en els seus fonaments bàsics— per propietaris, masovers, etc., ha afavorit un aclaparador predomini de la transmissió hereditària de la terra en línia masculina (Barrera, 1990). Ara, en el cas que la dona sigui pubilla, usufructuària, copropietària, etc., hi ha moltes possibilitats que aquest domini sobre la terra resti amagat en el cens. Que la condició de titular només l'adquireixi un membre de la família amaga indiscutiblement el domini civil que la dona pugui tenir sobre aquesta. La norma «cultural» ha motivat que el patrimoni familiar —en el nostre cas, l'explotació familiar— sigui cosa d'homes. El «costum» desautoritza la dona com a responsable familiar i aquesta ha renunciat secularment, amb «naturalitat», als seus béns i drets a favor del marit. La renúncia a la titularitat ha provocat que la dona pagesa no gaudeixi de professió reconeguda. Darrera de la genèrica definició d'ajuda familiar, la dona és primer esposa en el treball que no treballadora (Lagrange, 1987).

La dona només conserva la condició de cap d'explotació quan aquesta és marginal o quasi de subsistència, en explotacions que amb tota seguretat, i a causa de la seva petita grandària, són condemnades a desaparèixer. Ara, si bé ha quedat clar que la dona té domini sobre les explotacions petites, en l'anàlisi desenvolupada en aquestes pàgines hem pogut veure que, en termes reals, aquestes explotacions estan concentrades majoritàriament a mans d'homes. Considerant l'edat de la població i la seva situació laboral (recordem l'alt percentatge de jubilats i de mestresses de casa, i alhora el baix nombre de població ocupada en altres sectors d'activitat no agrària), creiem que hem de parlar més d'explotacions amb un elevat grau de subocupació de treball productiu que d'explotacions amb agricultura a temps parcial.

Si valorem, com hem fet, que la freqüència d'un tipus d'explotació és símptoma de la seva viabilitat econòmica, hem de fer notar que les pageses participen en les explotacions més dinàmiques del camp gironí. Atès l'elevat percentatge de dones en les explotacions més viables, però també el baix nombre de jornades teòricament aportades i el nombre elevat de dones que declaren trobar-se (en relació amb la dedicació de l'explotació) en «altres situacions», tot fa pensar que «teòricament», o almenys estadísticament, la dona és primer mestressa de la llar que treballadora. Tanmateix, hem fet notar que les dones pageses arriben a l'explotació a partir del matrimoni, tant si són o no filles de casa. Aquest punt ha quedat demostrat pel baix nombre de dones joves (menors de 25 anys) que declaren treballar a l'explotació.

Finalment, sembla que hi ha una forta relació entre jornades de treball de la dona i de l'home i categories d'explotacions. Hem vist que és en les explotacions més viables on hi ha un nombre més elevat de dones i de jornades de treball; això pot significar que en aquestes explotacions hi ha un nivell més elevat d'autoexplotació del treball familiar pel fet de buscar un nivell de productivitat dels factors capital i terra per increment del factor treball (Tulla, 1989). No hem esmentat, al llarg d'aquestes pàgines, el lloc de les dones en les explotacions de gran dimensió. Pel seu baix nombre de participació, crec que és vàlida, també en el nostre cas, l'aportació de diferents investigacions que opinen que, en les explotacions grans, la dona està més distanciada del treball agrari en existir una diferència clara entre el treball agrícola i el de la casa o fora de l'explotació (Gasson, 1981; Rosendfeld, 1986; Tulla, 1989).

BIBLIOGRAFIA

- BACARIA, J. (1982), *El sector agrari*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques (Reconeixement territorial de Catalunya, vol. 3, Estructura econòmica II).
- BARRERA GONZÁLEZ, A. (1980), *Casa, herencia y familia en la Catalunya rural*, Madrid, Alianza Editorial.
- BARTHEZ, A. (1982), *Famille, travail et agriculture*, París, Ed. Economica.
- BENELBAS, L. (1981), *Economia agrària de Catalunya*, Barcelona, Ketres.
- BERLAN, M. (1989), «Conocimientos y trayectorias socio-profesionales de las agriculturas», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 53-71.
- CAILLAVET, F. (1988), «Problèmes de mesure: Le travail féminin. Aspects théoriques et méthodologiques en économie contemporaine», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, t. XXIV, p. 411-436.
- CALATRAVA, J., VERICAT, M.R. (1987), «Trabajo femenino y agricultura marginal: la mujer en la explotación agraria de las Alpujarras», *Revista de Estudios Agro-Sociales*, 141, p. 65-84.

- CALS, J. (dir) (1984), *El Baix Empordà. Recursos i Estructura Econòmica*, Barcelona, Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- CAMPO, EL (1984), núm. 95 (monogràfic Catalunya).
- CÁNOVES, G., GARCIA RAMON, M. D., SOLSONA, M. (1989), «Mujeres agricultoras, esposas agricultoras: un trabajo invisible en las explotaciones familiares», *Revista de Estudios Agro-Sociales*, 147, p. 45-76.
- CEP (BRUNET, J. M. et al.) (1980), *L'agricultura catalana. Un estudi econòmic*, Barcelona, Fundació Jaume Bofill-Banca Catalana.
- CEP (1982), *Reconeixement Territorial de Catalunya. Vol. 3. Estructura Econòmica II*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- CHECCHI, A., PEIX, J. (1979), *L'explotació pagesa a Catalunya. Anàlisi d'explotacions agràries a zones d'influència urbana*, Barcelona, Vicens Vives.
- CHECCHI, A. (1984), *El producte agrari a Catalunya. Reflexions entorn de la demanda i la producció agrària (1964-1979)*, Barcelona, Banca Catalana.
- ETXEZARRETA, M. (1985), *La agricultura insuficiente y la agricultura a tiempo parcial*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- GARCIA RAMON, M.D., CÁNOVES, G. (1988), «El papel de la mujer en la explotación agraria familiar en Cataluña», *El Campo*, 107, p. 54-58.
- GARCIA RAMON, M.D. (1989), «Actividad agraria y género en España: una aproximación a partir del censo agrario de 1982», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 89-114.
- GASSON, R. (1981), «Opportunities for women in agriculture», Department of Environmental Studies and Countryside Planning, *Occasional Papers*, 5.
- GOURGEAU, D., LELIEVRE, E. (1986), «Nuptialité et agriculture», *Population*, 2, p. 303-326.
- INE (1984), *Censo agrario de España 1982. Tomo III. Resultados Provinciales. Gerona*, Madrid.
- LAGRAVE, R.M. et al. (1987), *Celles de la terre. Agricultrice: l'invention politique d'un métier*, París, École d'Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- PES GUIXA, A. (1982), «El comportament de la agricultura familiar en Catalunya a partir de 1960», *Investigaciones Económicas*, 19, p. 73-83.
- REMY, J. (1987), «La crise de professionnalisation en agriculture: les enjeux de la lutte pour le contrôle du titre d'agriculteur», *Sociologie du Travail*, 4, p. 415-441.
- ROSENFELD, R.A. (1987), *Farm women work, farm and family in the United States*, Londres, University of North Carolina Press.
- SANDER, W. (1985), «Farm women and marriage», *Oxford Agrarian Studies*, 14, p. 114-127.
- SOLSONA, M. (1989), «El problema de la medición del trabajo de la mujer», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 149-169.
- TULLA, A.F. (1989), «La mujer en las explotaciones agrarias del Pirineo catalán (Urgellet-Baridà)», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 171-201.
- VICENTE-MAZARIEGOS, J. (1989), «Las mujeres en la agricultura europea: elementos para un estudio sociológico», *Agricultura y Sociedad*, 51, p. 205-228.